

İlk İslam Toplumunun İnşa Sürecinde Kardeşlik Projesi *

Fatih AÇIK
Dr., / Özel Sektör
fatih310655@hotmail.com

Öz

Hiz. Peygamber ve Müslümanların Mekke'den Medine'ye hicreti/göçü sonrası ilk İslam toplumu ve medeniyetinin inşa süreci başlamıştır. Bu tarihi sürecin ilk ve en önemli adımlarından birisi de muhacir ve ensar arasında yapılan kardeşlik sözleşmesidir. Bu sözleşme ile muhacirlerin göç sonrası yaşayabilecekleri muhtemel iskân, işe gibi temel sorunları sosyal krizlere sebebiyet vermeden büyük oranda aşılmış, yeni mekâna adaptasyon süreci sağlıklı bir şekilde yönetilmiştir. Kardeşlik sözleşmesi, Müslümanların ilk toplumsal örgütlenme hareketidir. Bu proje ile birlikte kabile ve asabiyet merkezli sosyal statü ve sınıflara ayrılmış bir halk, ilk defa din kardeşliği çatısında bir araya gelmiştir. Bu birliktelik daha önce kabul edilemeyen verili statüleri değiştirmiş yatay ve dikey sosyal hareketliliği sağlamıştır. Ensar ve muhacir bu proje ile ekonomik güç ve tecrübelerini birleştirerek Medine'de yeni bir ekonomik yapı kurmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Kardeşlik Sözleşmesi, Hicret, İlk İslam Toplumu, Medine, Ensar ve Muhacir

The Project of Brotherhood During the Process Of Stablising First Islamic Society

Abstract

The process of stablising first Islamic society and civilization started soon after the migration of Prophet and other muslims from Makkah to Madina. Brotherhood agreement between migrants and local people was the first and most important step of this process. By this agreement, basic problems of settlement and subsistence which might have occured after the migration, were largely overcome without allowing them to cause some social crisis, the process of adaptation to new place was also managed well. Brotherhood agreement was a movement to organize first Islamic society. By this project people who were divided in tribe and xenophobia based social status and classes were gathered under the roof of religious brotherhood. This peoject totally changed previously accepted status and provided social mobility. with this project the migrants and local people established a new economical structure in Madina by bringing together the economic power and experince.

Keywords: Brotherhood Agreement, Migration, First Islamic Society, Medina, Ansar and Immigrant

---

* Bu makale, "İslâm Medeniyetinin Oluşum Sürecinin Göç ve Toplumsal Değişme İlişkisi Bağlamında İncelemesi (Hicret ve Endülüs Medeniyeti Tecrübesi)" isimli doktora tezimizden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Giriş

Müslümanların Medine'ye hicret ettiği sırada bu şehirde demografik yapıyı üç farklı toplum yapısı oluşturmaktaydı. Bu gruplar, Müslümanlar, Yahudiler ve müşrik toplulukları idi. Birinci grup insanlar yani Müslümanlar, Mekke'den gelen göçmenler (muhacirler) ile Medineli yerli Müslümanlardan (ki bunlara da ensar unvanı verilmiştir) meydana gelmekte idi. Medineli Müslüman halk, Evs ve Hazrec isminde iki büyük kabileye mensuplardı.¹

İkinci grup insanlar ise Müslüman olmayan Araplar idi ve halkın çoğunluğunu bunlar oluşturmaktaydı. Bu insanlar da Evs ve Hazrec kabilesi mensuplarıydı. Bunlar arasında putperestlik hâkimdi. Bu insanlar Müslümanlara karşı açık bir düşmanlık göstermiyorlardı. Zaten bir kısmı daha sonraları Müslüman olmuş bir kısmı da Müslüman olmamalarına rağmen Müslüman gibi görünmüşlerdir. Bu nedenle bunlara ikiyüzlü manasında münafık denmiştir.²

Üçüncü grup insanlar Yahudiler idi. Yahudiler Medine'ye ilk yerleşen üç topluluktan (Yahudiler, Amâlika ve Evs-Hazrec) birisidir. Ancak hangi topluluğun daha önce yerleştiği ile ilgili kesin bir bilgi yoktur.³ Yesrib 'de yaşayan Yahudiler, kapalı bir toplum yapısı oluşturmakta ve diğer Arap kabileleri ile bir arada oturmayıp, soydaşlarıyla beraber ayrı mahallelerde yaşamaktaydılar.⁴

Hicretin birinci yılında Medine'de Müslümanlar azınlık olarak nitelenebilecek kadar az bir nüfusa sahipti.⁵ Medineli Müslümanlar, her türlü tehlikeyi göze alarak Hz. Peygamber'i ve Müslümanları şehirlerine

¹ Neşet Çağatay, *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar (Dini-İctimâi-Siyasi Açından) İslâm Tarihi*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi- Sa. 150, 1993), s. 72, Hüseyin Atay, *İslâm'ın Siyasi Oluşumu*, (Ankara: Atay ve Atay, 1999), s. 113.

²Atay, s. 115.

³ Nebi Bozkurt ve Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: XXVIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (2003): s. 306.

⁴ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), s. 296.

⁵ Hicretin ilk yılında Medine'nin nüfusu konusunda farklı bilgiler vardır. Hamidullah hicri birinci yılda Medine'nin nüfusunun yaklaşık on bin kişi olduğunu ve bu sayının bin beş yüz kadarını Müslümanların oluşturduğunu geri kalan rakamın da yarı yarıya Yahudilerden ve müşriklerden oluştuğunu ifade etmektedir. Bk.: Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri*, (çev.) Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2011), s. 162.

davet etmişlerdi. Mekkeli muhacirler ise dinleri uğruna ağır baskı gördükleri anayurtlarını terk etmek durumunda kalmış ve her şeylerini Mekke'de bırakarak Medine'ye göç etmişlerdi. Göçmenliğin doğası gereği ortaya çıkardığı ağır sosyal, mali ve manevi sıkıntılar içerisindeydiler. Barınma, geçim sıkıntısı, yeni bir ortama ve şehre alışma bu sorunların başında gelmekteydi. Hz. Peygamber, öncelikli olarak bu sorunları çözmek için Mekkeli muhacirler ile Medineli Müslümanlar arasında kardeşlik hukuku tesis etmiştir.⁶ Bunu sağlamak için ensar ve muhacir taraflarından birer kişiyi karşılıklı olarak kardeş saymak suretiyle onları birbirine karşı sorumlu tutmuştur.⁷

Kardeşlik projesi, hicretten yaklaşık beş-altı ay sonra gerçekleştirildi. Hz. Peygamber, Medine şehrinin bütün Müslüman aile reislerini toplantıya çağırdı ve onlara kardeşlik projesini anlattı. İçlerinden her ailenin muhacir bir aileyi yanına kardeş olarak almalarını teklif etti. Bir araya gelecek bu iki kardeş aile bundan sonra birlikte kazanacak, birlikte harcayacak ve kardeş tek bir aile olacaktı. Medineli Müslümanlar, Akabe biatında hicret edecek Müslümanları her türlü şekilde koruyacaklarına dair vermiş oldukları sözün de bir gereği olarak Hz. Peygamber'in bu teklifini kabul ettiler.⁸ Bu görüşmelerde Hz. Peygamber, "Havariler, Meryem oğlu İsa'ya karşı toplumlarının kefil oldukları gibi sizde sizden olanların kefilisiniz. Ben de Mekkeli muhacirlerin kefiliyim" sözleriyle hicret sonrası uygulayacağı kardeşlik projesinin ilk mesajlarını vermiştir.⁹

Mekke döneminde Hz. Peygamber'e ve tebliğ ettiği dine inananlara Müslüman deniliyordu. Hicretle beraber sosyal hayatta ilk defa muhacir (göç-hicret eden) ve ensar (yardım eden) tabirleri kullanılmaya başlamış ve bu kavramlar Kur'an'da ve daha sonra İslâm literatüründe yer etmiştir. Muhacirler her şeylerini hatta bir kısmı ailelerini dahi Mekke'de bırakarak

⁶ Hamidullah, ss. 159-162, M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi, Hz. Muhammed ve İslâmiyet*, (ed.), Ömer Çetinkaya vd. (İzmir: Işık Yayınları, 2007), c. 3-4, s. 88.

⁷ Adem Apak, "Hz. Peygamber'in (Sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, (hızl.) Mahfuz Söylemez, Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, (2007): s. 317.

⁸ Hizmetli, s. 293.

⁹ İbnü'l Esir, *İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, (çev.) Ahmet Ağırakça vd. (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008), c. II, s. 85, Köksal, Cilt: 1-2, s. 607.

her türlü sıkıntıyı göze alarak Medine'ye hicret ettiler. Ensar da Hz. Peygamber ve muhacirlerin Medine'ye hicret etmelerine imkân sağlayarak Medine'de ilk İslâm toplumu ve devletinin kuruluşuna katkı sağlamışlardır. Hicret sonrası muhacirlere her türlü konuda yardımcı olarak onların sıkıntılarını birlikte paylaşmışlardır.¹⁰ Ensarın, Hz. Peygamber'le birlikte hicret eden Müslümanlara göstermiş oldukları yardımlaşma duyarlılığı Kur'an tarafından da övülmüştür; *"Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler(ensar), kendilerine göç edip gelenleri(muhacirler) severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler..."*¹¹

Muhacirler ile ensar arasındaki bu kardeşlik, kan kardeşliğinden daha önde görülmüştür. Aralarında özel bir kardeşlik tesis edilen bu insanlar sadece hayatta iken yardımlaşma ile sorumlu kılınmamışlar aynı zamanda öldükten sonra da bir birlerine karşı mirasçı olmuşlardır.¹² Bu şekilde gerçekleşen özel din kardeşliği anlaşması, ilk Müslüman toplumunun temel taşı oluşturduğu gibi ileriki asırlarda genişleyerek bütün dünyaya yayılacak genel İslâm kardeşliğinin de (ümme yapısının) ana rüknü olmuştur. Hz. Peygamber, bu adımı ile İslâm medeniyetini din kardeşliği prensibi üzerine inşa etmiştir.¹³ Nesebi kardeşliğin ötesinde anlamlar taşıyan bu özel din kardeşliği projesine "Muâhât" denilmiştir. Muâhât kelimesi Arapça'da uhuvve (kardeşlik) kökünden türemiş olup, biriyle kardeş olmak, birini kardeş edinmek gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴

Kardeşlik projesi ile Müslümanlar samimi bir birliktelik ile bütünleştirilmişlerdir. Bu birlikteliğin Kur'an'da Allah'ın hoşnut olduğu bir davranış olarak yer alması hem ensar hem de muhacir topluluğu için moral ve motivasyon kaynağı olmuştur. *"İyilik yarışında önceliği kazanan muhacirler*

¹⁰ Saffet Sancaklı, "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi", *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü Sempozyumu*, 11-12 Mayıs 2007, Konya: İlahiyat Derneği Yayınları, Yayın no:3, (2008): ss. 55-56.

¹¹ Haşr, 59/9

¹² Hamidullah, s. 160, Köksal, Cilt: 3-4, s. 89.

¹³ Hizmetli, ss. 292-293.

¹⁴ Hüseyin Algül, "Muâhât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, (2005): s. 308, Sancaklı, s. 52.

ve ensar ile onlara güzelce uyanlardan Allah hoşnut olmuştur, onlar da Allah'tan hoşnutturlar. Allah onlara, içinde ebedi kalacakları, içlerinden ırmaklar akan cennetler hazırlamıştır; işte büyük kurtuluş budur.”¹⁵

Kardeşlik projesi ile Medine'ye hicret eden Müslümanların iskân ve iaşe gibi temel sosyal ihtiyaçları karşılanmıştır. Bu kardeşleştirme ile ilk olarak, Medine'ye göç eden Müslümanların yeni hayata ve şehre hızlı bir şekilde adaptasyonlarının amaçlandığı görülmektedir.¹⁶

Kardeşlik Projesi ve Hicret Sonrası Adaptasyon Süreci

Göçmenlerin karşılaştıkları ve aynı zamanda göç ettikleri toplumu da çok yakından ilgilendiren önemli problemlerden biri adaptasyon sürecidir. Adaptasyon sürecinin çeşitli boyutlarından bahsedilebilir. Hem göç eden birey/toplum, hem de göç alan toplum ya da yer açısından iktisadi ve sosyo-kültürel entegrasyon, adaptasyon sürecinin öne çıkan boyutlarındandır.¹⁷ Göç eden insanların sosyal sapma ve anomik davranışlarının önlenmesi için eğitim, sağlık, sosyal güvenliğin sağlanması ve toplumsal dayanışmayı güçlendirecek projeler gerekmektedir. Medine'ye hicretten sonra öncelikli olarak muhacirler ile Medine'nin Müslüman Araçları arasında bir kardeşlik sözleşmesi yapılmasıyla bu entegrasyon süreci önemli ölçüde aşıldığı gibi göçün doğal sonuçları arasında sayılabilecek sosyal problemlere karşı da önlem alınmıştır.

Göçmenliğin doğal sonuçlarından birisi de sosyal dışlanma veya içerilme durumlarıdır. Göçmenlerin ekonomik, sosyal ve siyasi haklarının garanti altına alınması veya bu haklardan mahrum bırakılmaları dışlanma veya içerilme durumlarının çerçevesini belirlemektedir.¹⁸ Hz. Peygamber'in ve Müslümanların Medine'ye hicretleri sonrası yapılan kardeşlik sözleşmesi muhacirlerin Medineliler tarafından içerilmelerini sağlamış ve sosyal dışlanma durumlarının önüne geçmiştir.

¹⁵ Tevbe, 9/100

¹⁶ Hizmetli, ss. 293-294.

¹⁷ Sefer Yavuz, “Göç, Entegrasyon ve Din: Avrupa’da Yasayan Türkler Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 26, (2013): s. 610.

¹⁸ Saniye Dedeoğlu, Çișel Ekiz Gökmen, *Göç ve Sosyal Dışlanma*, (Ankara: Efil Yayınevi, 2011), s. 27.

Hız. Peygamber, kardeşlik projesi ile hicret eden insanların, mağdur bir pozisyonda kalmalarını önlemek istemiştir. Bu uygulama fonksiyonel sosyal bir uygulama idi. Sadece sevgi ve kardeşliğin ilanıyla yetinilmemiş, kardeş ilan edilen aileler, kazançtan mirasa kadar ortak yapılmışlardır. Kardeşlik vurgusu, bazı sosyal uygulamalarda kurallara bağlanmıştır. *“İman edip Allah yolunda hicret edenler, mallarıyla ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenlerle onları barındıran ve onlara yardım eden ensar var ya, işte bunlar birbirlerinin velileridir... (malda da birbirlerinin vârisidirler)”*¹⁹ ayeti ile kardeşleştirilen Müslümanlar başlangıçta birbirlerine varis kılınmıştır. Daha sonraları muhacirlerin durumları düzelip toplumsal uyum sağlanınca bu kural *“Bundan sonra iman edip hicret edenler ve sizinle birlikte cihad edenler, işte onlar da sizdendir. Akrabalar (mirasta) Allah’ın Kitabına göre birbirlerine önceliklidir...”*²⁰ ayeti ile kaldırılmıştır. Hız. Peygamber, başka bir uygulamada da savaş ve sefer durumlarında da kardeşleştirilen iki kişiden birini orduya alıyor diğerini ise gerideki iki aileye bakmak için bırakıyordu. Böylece kardeşlik projesi sadece sözde bırakılmamış ve uygulamalarla desteklenmiştir.²¹

Bu projeye muhacirlerin hicret sonrası karşılaştıkları sıkıntılar sebebiyle mağdur olmadan Medine’yi kendi yurtları, kaldıkları evleri de kendi evleri olarak görmeleri sağlanmıştır. Bir başka ifadeyle yeni vatana adapte olma sürecinde yaşanabilecek muhtemel olumsuzlukların önüne geçilmiştir. Ayrıca Hız. Peygamber, yeni bir toplumun ve bu toplumla inşa edilecek İslâm medeniyetinin kurucu mensuplarının huzur ve barışını öncelikli esas saymıştır. Medine’de, ehl-i kitabı da içine alacak bir Medine toplumu oluşturma sürecinde öncelikle Müslümanlar arasında güçlü bir bağın tesisine ihtiyaç vardı. Bu nedenle de hicretin ilk aylarında bu proje hayata geçirilmiştir.²²

Medine’de gerçekleştirilen bu proje, Hız. Peygamber öncesi dönemlerde yaygın olan bir kabilenin diğerine iltihakına veya herhangi iki kabilenin

¹⁹ Enfal, 8/72

²⁰ Enfal, 8/75

²¹ Hamidullah, s. 161.

²² Seyfullah Kara, “Hz. Muhammed’in Oluşturmayı Hedeflediği Toplumun Bazı Sosyal Temel İlkeleri”, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, (hızl.) Mahfuz Söylemez, Çorum: İslâmi İlimler Dergisi Yayınları, (2007), s. 452.

başka kabilelere karşı savunma veya saldırı amaçlı oluşturdukları ittifaklara benzemiyordu. Sorumluluklar kabilelere değil bireylere yükleniyordu. Böylece kabile merkezli bir hayattan bireyi öne çıkararak yeni bir anlayışın da ilk adımları atılıyordu. Bunun sonucunda da ilk Müslümanlar alışageldikleri gibi bir kabilenin mensubu olma sınırlarını aşarak din kardeşliği çatısı altında yeni bir toplumun eşit hak ve sorumluluklarına sahip üyeleri konumuna geliyorlardı. O günün sosyal şartlarında bu tür bir durum ilk defa yaşıyordu. Böylesi bir tecrübe klasik Arap toplumu için de alışılmadık bir durumdu.²³

Kardeşlik Sözleşmesi ve Toplumsal Örgütlenme Süreci

Medine'ye hicretle birlikte Müslümanlar burada yeni bir toplumsal örgütlenme sürecine girdiler. Mekke'de bireysel tabanlı eğitici ve yetiştirici bir yöntem üzere hareket etmek durumunda kalan Hz. Peygamber, Medine'de öncelikli olarak toplumsal örgütlenmeyi, sonrasında da siyasi ve idari örgütlenmeyi gerçekleştirmiştir.²⁴ Mekke'deki bireysel tabanlı hareket Medine'de fertleri yeni bir toplum oluşturmaya doğru götürmüştür. Tek başına yetki ve sorumluluklarla donatılan birey, bir üst birliğin yani toplumun da üyesi olma bilincine erişecektir. Bireysel tabanlı hareketten yeni bir toplumsal birlikteliğe geçişte doğal bir sonuç olarak meşveret ve şura ihtiyacı belirlemiştir.²⁵

Medine'de, daha önce monoteist bir inanç ekseninde Mekke'de temelleri atılan yeni bir toplum inşa edilmiştir. Bunun için öncelikle Müslüman insanlar arasında kardeşlik sözleşmesi ile anlamlı bir bütünlük kurulmuş sonrasında ise toplumun diğer erkleri de dâhil edilerek yazılı bir anayasa ile toplumsal uzlaşma ve düzen sağlanmıştır. İslâmi kültür ve öğretilerin sürekliliği için küçük grup yapıları, uzlaşmanın esas alındığı büyük toplum yapısına kavuşturulmuştur. Dini, sosyal prensiplerin süreklilik arz etmesi için bu şekilde büyük toplum yapılarının hedeflenmesi kaçınılmazdı.²⁶

²³ Apak, s. 318.

²⁴ Veedi Akyüz, "Devlet Başkanı, Hukuk Adamı ve Bir Medeniyet Kurucusu Olarak Hz. Muhammed", (ed.) Ahmet Yaman, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, 13-15 Nisan 2007, Konya), Ankara: Fecr yayınları, (2007): s. 197.

²⁵ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslâm Toplumun Şekillenışı*, İstanbul: Pınar Yayınları, (1992), s.101.

²⁶ Amiran Kurtkan Bilgiseven, *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, (1985), s. 196.

Hız. Peygamber ve Müslümanların Medine'ye hicretleri sadece mekânsal yer değişikliği ile sınırlandırılacak bir gerçeklik değildir.²⁷ Bir çıkış bir göçten de öte, yeniden örgütlenme, toparlanma ve yeni bir toplum yapısı oluşturma sürecidir. Medine' de yeni bir toplumun inşa süreci ayrı ayrı yerlerde yaşayan küçük kabile ve cemaatlerin ümmet çatısı altında toplanması ile başlamıştır. Bu sürecin öncül adımını ise kardeşlik sözleşmesi oluşturmuştur. Bu yönüyle kardeşlik projesi, Müslümanların ilk toplumsal örgütlenme süreci olarak tanımlanabilir.

Sosyal hareketlilik

Kardeşlik projesinin önemli sonuçlarından birisi de bu adımla birlikte yaşanan sosyal hareketliliktir. Sosyal hareketlilik en genel tanımı ile statüler arasındaki hareketliliktir ve sosyal statünün değişmesini ifade eder.²⁸ Hz. Peygamber'in ve Müslümanların Medine'ye hicreti sonrası yaşanan sosyal hareketliliğin muhacir ve ensarın kardeşleştirilmesi adımı ile yeni bir sürece girdiği görülmektedir. Hicret sonrası muhacirlerde görülen yatay hareketlilik bu proje sonrası Medine'de kalınan süre içerisinde dikey hareketliliğe dönüşmüştür.

Bu kardeşlik hareketiyle insanlar arasındaki ortaklık zemini kan unsurundan daha ziyade manevi bir temele dayandırılmış, soya dayalı kabilevi ittifak, yerini inançsal birlikteliğe bırakmıştır. Böylece soydan gelen birliktelikten inanca, kabileden gelen verili statüden din eksenli eşitliğin ön planda olduğu bir topluma geçişin adımları atılmıştır. Bu kardeşleştirmede yapılan uygulama kurulacak İslâm medeniyetinin temel bir prensibi olan herkesin doğuştan eşitliği ilkesinin de önemli bir ilk adımıydı. Bu uygulama, makamı, serveti, sosyal statüsü, soyu ve kabilesi ne olursa olsun tüm bireylerin varoluşsal eşitliği ilkesine dayanmaktaydı.²⁹ Hz. Peygamber, aralarında kardeşlik kurulacak kişileri kendisi seçerek toplumun birçok etkin ve öndeki ismiyle köle sınıfındakileri kardeş ilan etmiştir.³⁰ Kurulan bu

²⁷ Celaleddin Vatandaş, *Hız. Muhammedin Hayatı (Sav) ve İslâm Daveti, Medine Dönemi*, 5. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, (2013), s. 29.

²⁸ Metin İşçi, *Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme*, İstanbul: Der Yayınları, (2000), s. 71.

²⁹ Kara, s. 452

³⁰ İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 7. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, (2002), 140.

sistemde Habeşistanlı bir köle ile Kureyşli bir asilzade arasında fark kalmıyordu. Ayrıca kardeşleştirme, rastgele iki kişinin bir araya getirilmesi ile gerçekleştirilmemiş; hicret sonrası bu projeye kadar geçen beş-altı aylık zaman diliminde Hz. Peygamber, Müslümanları iyice tanıyarak, durumlarını incelemiş ve özel tercihlerle bu projeyi uygulamıştır.³¹

Kardeşlik projesi, o günün toplumunun önemli bir gerçeği olan zengin-fakir arasındaki sosyal statü farklarının kaldırılması yönünde de önemli bir adım olmuştur. Bu sözleşme ile zengin insanların fakirleri alt sınıf insanlar olarak gördüğü, zenginliğin önemli bir değer kriteri olduğu çarpık bir toplum yapısından, inanç endeksli kardeşliğin asıl olduğu bir toplum yapısına geçişin süreci başlatılmıştır.

Çatışma ve Ayrımların Etkisizleştirilmesi

Göç sonrası genelde göçmenler veya azınlıklar gidilen toplumdaki varolan çatışma ve ayrımları daha da karmaşıklaştırır. Bu durum göç alan toplumların azınlığa veya göçmenlere yüklediği anlamla doğrudan ilişkilidir.³² Göçle oluşan karşılaşmalar rekabeti doğurduğu için farklılaşmalar ve çatışmalar genelde bu sürecin olağan bir sonucu olarak görülmektedir. Bu çatışmaların engellenmesi için otorite güçlerin sosyal projelerle göçmen ve yerli halkı kaynaştırmaları gerekmektedir. Bunun için de sosyo-kültürel ve ekonomik entegrasyon öne çıkarılmalıdır.

İslam öncesi dönemde Medine’de yaşayan insanlar arasında doku birliği yoktu. Daha önce de ifade edildiği üzere bir kısmı Arap bir kısmı ise Yahudilerden oluşmaktaydı. Bu iki grup arasında siyasi ve sosyal anlaşmazlıklar olduğu gibi Arapların da kendi aralarında uzun yıllardır devam eden savaşlar vardı. Aynı durum Yahudiler için de geçerliydi. Bazen bir kısım Yahudi kabileleri Evs kabilesi ile birlik olurken buna karşın bazı Yahudi kabileleri de Hazrec kabilesi ile ittifak yapıyordu. Tüm bu olumsuzluklardan ötürü Medine şehri genel olarak huzur ve istikrarı yakalayamadığı gibi herhangi bir siyasi, hukuki ve idari yapılanmayı da

³¹ Sarıçam, s.141.

³² Stephen Castlest, Mark J. Miller, *Göçler Çağı Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, (çev.), Bülent Uğur Bal, İbrahim Akbulut, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, (2008), s. 19.

gerçekleştirememişti. Civar yerlerde yaşayan bedeviler arasındaki birlik ve düzen dahi yoktu.³³

Kardeşlik projesi ile Mekke'den göç eden Müslümanlar ile Medine'nin yerlisi insanlar ensar-muhacir tanımlaması ile kaynaştırılmıştır. Böylece Medine'den hicret eden insanlar süreli bir azınlık mağduriyeti yaşamadıkları gibi Medine'de devam edegelen çatışma ve ayırım ortamı da yeni yüklenen ensar kimliği ile yatışmıştır. Bu proje ile Medine'de yaşayan Evs ve Hazrec kabilelerinin arasında uzun yıllardır devam eden kabile ve soy asabiyetinden kaynaklı savaşlar da son bulmuş ve büyük ölçüde İslâm kardeşliği paydasında birleşmişlerdir. Barış için belli gayretler gösterilse de bu iki büyük kabile barışı uzun yıllar sağlayamadığı için savaşların olumsuz sonuçlarıyla tükenme noktasına gelmişlerdi. Evs ve Hazrec kabileleri durumlarını Hz. Peygamber'e arz ettiler. Aslında Evs ve Hazrec'in bu davranışları onların hicretle birlikte Hz. Peygamber'den ne denli büyük bir beklenti içerisinde olduklarını göstermesi açısından da önemlidir.³⁴ Kardeşlik projesi ile kavgalı bu iki grup ensar kimliği altında birleşerek kenetlendiler ve İslâm toplumunun üyeleri haline geldiler. Kur'an bu olayı "...Hani siz birbirinize düşman idiniz de Allah kalplerinizi birbirine ısındırmış ve onun lütfu ile kardeş oluvermiştiniz. Siz bir ateş çukurunun tam kenarında iken (birbirinizi tüketmek üzere iken) oraya düşmekten de sizi O kurtarmıştı"³⁵ ayeti ile anlatmıştır.

Sosyal Ahlâki İlkelerin Toplumda Yerleştirilmesi

Kardeşlik projesi daha sonraki zamanlarda çok ileri noktalara taşınmış, pratik uygulamalarla pekiştirilmiştir. Kan davası gibi eskiye ait uygulamalar kaldırılırken, hasta ziyareti, iyi ve kötü günde birliktelik (cenaze, düğün vs.), selamlaşmak, davete karşılık vermek, düşküne yardımcı olmak, komşu haklarına riayet etmek gibi sosyal ilişkileri güçlendirecek davranışlar da teşvik edilmiştir. Başta infak gibi sosyal yardımlaşma kurumları ideal seviyede işletilmiş, "sevdiğilerinizden karşılıksız vermedikçe iyiye eremezsiniz..."³⁶

³³ Ahmed İbrahim Eş-Şerif, *Hukuki ve Sosyolojik Tahlillerle İlk İslâm Devleti*, (çev.) Niyazi Beki, İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınları, (2006), s. 84.

³⁴ Sarıçam, s.141.

³⁵ Ali İmran 3/103

³⁶ Ali İmran 3/92

ayeti rehberliğinde dayanışma ve yardımlaşma kültürüne dayalı güçlü bir toplumsal yapı amaçlanmıştır.³⁷

Hız. Peygamber'in sosyal ve ekonomik bir dayanışma ve yardımlaşma örneği olarak ortaya koyduğu bu proje, İslâm toplumları için paylaşma, başkalarını düşünme ve gerektiğinde kendisine tercih etme, benmerkezcilikten biz duygusuna sahip bireylerin yetiştirilmesi gibi önemli sosyal ahlâki ilkeleri de içermektedir. Müslümanlar, fedakârlığa ve başkalarını kendi nefesine tercih etme doğrultusunda eğitilerek evrensel İslâmî vizyonun psiko-sosyal temelleri atılmıştır. Hız. Peygamber, iş, ticaret, siyasi ve idari işler ve tüm sosyal ilişkilerde Müslüman toplumun bireylerinin bu ilke üzerine hareket etmelerini istemiş ve bu ilkeyi "*sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe iman etmiş olamaz*" sözleri ile ifade etmiştir.³⁸

İslâm medeniyetinin birlikte yaşam modelinin dayandığı ölçülerden birinin de "*özgecilik*" (*diğerkâmlık-altruizm*) olduğu söylenilebilir.³⁹ Ahlâk sistemlerinde ve insan davranışlarında erdem olarak kabul edilen özgecilik kısaca; "*Kişisel yarar gözetmeksizin başkasına faydalı olmaya çalışmak*" şeklinde tanımlanabilir.⁴⁰ Yani başkalarının iyiliğini düşünmek, yararına davranmak; hazlarını artırmak, acılarını dindirmektir. Buna göre kişinin, başka insanların hazlarını artırmak, acılarını azaltmak yolunda bir yükümlülüğü mevcuttur. İslâm literatüründe bu kavramın karşılığı "*isar*"dır. Hız. Peygamber'in faaliyetlerinde de bu kavramın karşılığını görmek mümkündür. Hicret sonrası Medine'de oluşabilecek sosyal bunalımı Hız. Peygamber, muhacirler ile ensar arasında kardeşlik sözleşmesi yaparak aşmıştır. Bu yaklaşımla önemli sosyal sıkıntılar aşıldığı gibi toplumsal bütünlüğün sağlanması yönünde ciddi bir adım atılmıştı.

³⁷ Aydın, s.116.

³⁸ Sancaklı, s.71

³⁹ Diğerkâmlık, başkalarının çıkarlarını, eğilimlerini, düşüncelerini dikkate alma durumu. Kavramın genellikle bencillığe ve bireyciliğe zıt olduğu düşünülür. İlk kez Emile Durkheim (1858-1917) tarafından kullanılmıştır. (Mehmet Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı, İstanbul: Rağbet Yayınları, (2011), s. 87.)

⁴⁰ "Özgecilik" kavramı için bk: Jonathan L. Freedman, David O. Sears, J. Merrill, "Özgecilik ve Olumlu Sosyal Davranış", Ali Dönmez (Çev.), <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/518/6478.pdf>, ss. 118-138, 14.1.2014, Engin Karadağ, Işın Mutaftçılar, "Prososyal Davranış Ekseninde Özgecilik Üzerine Teorik Bir Çözümleme", <http://www.flsfdergisi.com/sayi8/41-70.pdf>, ss. 42-64, 14.1.2014

İslâm medeniyetinin vakıf müessesesi de özgecilik duygusuyla açıklanabilir. Bu, aynı zamanda İslâm medeniyetinin genel uygarlık tarihindeki yerini belirleme açısından da önemlidir. Özgecilik; “medeniyetlerin çimentosu” olarak nitelenmektedir.⁴¹ Tarih boyunca kurulmuş İslâm medeniyetlerinde, toplumsal hayatta asimilasyonun ve ötekileştirmenin örneklerine çok rastlanamaması, uzun asırlar boyunca farklı etnik ve dini grupların huzur içerisinde beraberce yaşamasında Müslümanların, özgeciliği Hz. Peygamber çizgisinde ideal edinmeleri ile açıklanabilir.⁴² İslam tarihi boyunca örneklerine çokça rastlanılan bu erdemli davranışların ilk temeli de kardeşlik projesi ile atılmıştır.

Gruplara Ortaklaşa İş Yapma ve Üretme Anlayışının Kazandırılması

Göç, işgücünü, üretimi ve sermayenin yeniden dağıtımını gerektirecek değişiklikleri barındıran bir harekettir. Göç, kişilerin kullanabileceği fırsatları artırır ve bireylere mesleki ve sosyal hareketlilik kazandırır.⁴³ Müslümanların Mekke’den göçleri sonrası da Medine’de yeni bir ekonomik yapı kurulmuş ve iktisadi sistem ve bu sistemin özneleri değişmiştir. Mevcut sermayenin dağıtım oranları değişmiş ve muhacirler ile ensar yeni bir ekonomik yapı kurmuşlardır.

Ekonomik faaliyetler her toplumun sosyal yaşamının değişmez bir parçasıdır. Zira ekonomik faaliyetler bireyin ve toplumun yaşamsal olarak devamını sağlayan bir olgudur. Ekonomik faaliyetler sosyal bir organizasyon biçimidir ve toplumsal değişimlerde önemli bir etkiye sahiptir. Toplumda yaşanan değişimlerin ve yeniliklerin birçoğunun temelinde ekonomik faaliyetler vardır.⁴⁴

Hız. Peygamber, hayatın her alanında gerçekleştirdiği yeniliklerin yanı sıra ekonomi ve ticaret alanında da özellikle hicret sonrası bir takım

⁴¹ Leslie Lipson, *Uygarlığın Ahlâkî Bunalımları*, (çev.) Jale Çam Yeşiltaş İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, (2000), s. 227.

⁴² İbrahim Sarıçam, “Vahyin 1400. Yılında İslâm Medeniyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler (Evensel Değerler)”, Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (Sav), Milletlerarası İlmî Toplantı, İSAV Yayınları, (2010): ss. 578-581.

⁴³ İbrahim Balcıoğlu, *Sosyal ve Psikolojik Açıdan Göç*, İstanbul: Elit Kültür Yayınları, (2007), s. 36.

⁴⁴ Sevinç Güçlü, “Ekonomi Kurumu”, (ed.) Sevinç Güçlü *Kurumlara Sosyolojik Bir Bakış*, İstanbul: Kitabevi, (2011), s. 79.

düzenlemelere gitmiştir. Farklı dini ve etnik grupların yaşadığı Medine’de Hz. Peygamber’le başlayan toplumsal değişimde katı cemaat bağlarının gevşeyerek şehir toplumlarına özgü bireyselliğin öne çıkması, ekonomik alana tesir eden bir faktör olmuştur. Kabile hayatının ve bedevi yaşamın yoğun olduğu Medine’de ilkel üretim ve tüketim maddelerine kanaat gösteren insanların oluşturduğu ekonomik yapı bu süreçle birlikte gelişmeye başlamıştır.⁴⁵

Hz. Peygamber döneminde ekonomi kurumu, geleneksel toplumların ekonomi yapısı ile karakteristik olarak benzemektedir. Bu dönemde ekonomi, toplum üyelerinin doğal ihtiyaçlarını karşılamak için tabiatın karşılanan ürünlerin çok az bir değişikliğe uğrayarak pazarlanması sistemi üzerine kuruluydu.⁴⁶ İslâm dini ile birlikte ekonomi kurumunda yaşanan en temel değişim Arapların, İslâm dininin coğrafi sınırlarının Arabistan Yarımadası’nı da aşmasıyla ticari kapasitelerini geliştirmeleri olmuştur. Bu değişim süreci, yerelde Mekkeli Müslümanlar ile Medineli Müslümanların bir arada yaşamaya başlamaları ve tecrübelerini birleştirmeleri ile gelişmiştir.

Ensar, tarımdan anlayan bir topluluktur. Medine bölgesi hurma tarımı ile tanınıyordu. Mekke’den gelen muhacirler ise tarımın çok zayıf olduğu bir yerden geliyorlardı. Muhacir sahabe daha çok ticaretten anlıyordu. Hz. Peygamber, muhacirlerin Medine’de de ticaret yapabilecekleri bir ortam oluşturmak istiyordu. Bu nedenle Medine’de ticarete söz sahibi olan ve pazarlarda hâkimiyeti bulunan Yahudilere karşı alternatif yeni bir pazar yeri oluşturdu ve muhacirleri buraya yönlendirdi. Kendisi de ara sıra bu pazar yerine gider ve önem verdiğini gösterirdi.⁴⁷

Kurulan pazar yeri ile Medine’de yeni bir ekonomik yapı oluşmuştur. Tefecilikleri ve hileleri ile ünlü Yahudi pazarına karşı, tefecilik yapmayan, faizle uğraşmayan alternatif bu pazar zamanla etkinliğini artırmıştır. Bu pazarla İslâm dininin ticaret ile ilgili esasları pratik uygulamaya geçmiş ve alış-veriş ve ticari ahlak İslâm dininin kurallarına göre düzenlenerek

⁴⁵ Abdurrahman Kurt, “İslâm’ın Ortaya Çıkışında Sosyo-Kültürel Bağlam”, *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 21, (2011): s.18.

⁴⁶ Geleneksel toplumların ekonomi yapıları için bk.: Güçlü, s. 67.

⁴⁷ Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, 3.Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, (2010), ss. 224-225.

değiştirilmiştir. Cahiliye dönemi ticaret örf ve adetlerinin önemli bir bölümü kaldırılarak yerine emeğe dayalı üretim ve kazanç anlayışının hâkim kılınması hedeflenmiştir. Haksız kazanç, faizcilik yerine adil ve doğru alış-veriş sistemi büyük ölçüde kurulmuştur.⁴⁸

Müslümanların ekonomi ve ticaretteki etkileri artınca Hz. Peygamber, çarşı pazarları denetlemek ve kontrollerde bulunmak üzere biri kadın toplam dokuz kişiden oluşan bir zabıta ekibi görevlendirmiştir. Bu zabıta, çarşı-pazarlardaki hileleri engellemek için uğraşmış, çıkan ticari ihtilafları yerinde çözmeye çalışmışlardır. Bu sistem, bir bakıma İslâm medeniyetinin ilk belediyeçilik uygulaması olmuştur.⁴⁹

Muâhât projesi, bilgi ve tecrübelerini birleştirerek ortaklaşa iş yapma ve üretme anlayışını kazanan grupların bir örneğidir. Mekke’de ticaret çok ileri seviyede olduğu için muhacirler iyi bir ticaret tecrübesine sahipti. Medine’de ise ziraat ve tarım iyi bir noktadaydı. Bu nedenle ensar da ziraat ve tarımdan çok iyi anlamaktaydı. Kardeşlik projesi ile muhacirin ticaret tecrübesiyle ensarın tarım ve ziraat tecrübesinin birleşmesi sağlanmıştır. Bu durum ise Medine’de Müslümanların özellikle ekonomik piyasayı elinde bulunduran Yahudi toplumu karşısında güçlenmelerini sağlamıştır.⁵⁰

Hz. Peygamber, Müslüman toplumun daha ilk devresinde bu proje ile sosyal birlikteliğin gerçekleşmesini temin ederek, Müslümanları gerek Medine’deki Yahudiler, gerekse de Medine dışı düşmanlar karşısında ekonomik, siyasi ve sosyal yönden ileri bir seviyeye taşımayı amaçlamıştır.⁵¹ Ayrıca asabiyet, bölgencilik ve her türlü mikro-milliyetçilik anafuru, kardeşlik projesinde ortaya konan ilkelerin hayata geçirilmesiyle önemli seviyede aşılmıştır.

⁴⁸ Hizmetli, s. 310.

⁴⁹ Mehmet Birekul-Fatih Mehmet Yılmaz, *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile Sosyolojik Bir İnceleme*, Konya: Yediveren Kitabevi, (2001), s.68.

⁵⁰ Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, ss. 142-143.

⁵¹ Ali Muhammed Sallabi, *İslâm Tarihi Asrı Saadet Dönemi, Siyer-i Nebi I*, (çev.) Mustafa Kasadar vd. (y.y.), s. 525.

Sonuç ve Değerlendirme

Göç sonrası, bu hareketin doğal sonuçlarından birisi de hem göçmenler hem de yerli halk için yaşanan adaptasyon problemidir. Göçle birlikte yaşanan kültürel senkretizm, her iki taraf için de yeni bir durumu ve bu duruma karşı uyum sorununu doğurmaktadır. Hz. Peygamber ve Müslümanların Mekke'den Medine'ye göçü/hicreti sonrası yaşanması muhtemel adaptasyon problemi yapılan kardeşlik sözleşmesi ile büyük oranda aşılmıştır. Bu proje ile göçmenlerin yani muhacirlerin temel yaşamsal gereksinimleri olan iskân ve iâşe gibi sorunları da çözülmüştür.

Hız. Peygamber ve Müslümanlar, Mekke'de bireysel tabanlı bir yaşam sürmek durumunda kalmışlardı. Müslümanların burada yeni bir toplum inşa etmelerine izin verilmedi. Medine'ye hicret, Hz. Peygamber ve Müslümanlara yeni bir toplumsal örgütlenme sürecinin kapısını açmıştır. Medine şehri, hicret sonrası ümmet merkezli yeni bir toplumun oluşumuna ev sahipliği yapmıştır. Burada inşa edilen ilk İslam toplumun temel yapı taşları ise kardeşlik projesi ile döşenmeye başlamıştır. Bu proje ile başlayan toplumsal örgütlenme süreci, inşa edilecek ilk İslam medeniyetinin de toplumsal planda ilk adımı olmuştur.

İlk İslam dönemi gerçekleştirilen önemli değişiklikler arasında o günün toplumunda kabul edilen sınıfsal üstünlüklerin tedrici olarak kaldırılması-ıslahatı ve insanların doğuştan eşit bireyler olarak kabul edilmesi sayılabilir. Kardeşlik projesi ile farklı statüdeki bireyler din kardeşliği paydasında birleştirilerek yeni bir tanımlama yapılmıştır. Bu durum o günün Arap toplumu için de bir ilkti. Daha önceleri kabile ve asabiyet merkezli birlikteliğe göre yaşayan ve bu çerçevede sosyal statü ve sınıflara ayrılmış bu insanlar, kardeşlik projesiyle din kardeşliği paydasında eşit hak ve sorumluluklarla bir araya gelmişlerdir.

Medine'de kabileler arasında uzun yıllardır devam eden savaşlar merkezi bir idarenin kurulmasına engel olduğu gibi Hicaz bölgesinde bu şehrin siyasi açıdan konumunu da zayıflatmıştı.⁵² Müslümanların buraya hicret

⁵² Akyüz, s. 197.

ettiği sırada kabileler arası savaşların verdiği yorgunluk açıkça görülmekteydi. Kardeşlik projesi ile kavgalı Evs ve Hazrec grupları ensar kimliği altında birleşerek kenetlendiler ve İslâm toplumunun üyeleri haline geldiler. Ayrıca göçmenler yani muhacirler ile yerli halk arasında çıkabilecek muhtemel çatışmaların da bu proje ile önüne geçilmiştir.

İlk İslam toplumu ve medeniyetinin inşasında önemli bir yeri olan kardeşlik projesi daha sonraki yıllarda pratik-sosyal uygulamalarla pekiştirilmiştir. Kardeşlik sözleşmesi ile Müslümanlar, fedakârlık çizgisinde ve başkalarını kendi nefesine tercih etme doğrultusunda eğitilerek evrensel İslâmi vizyonun psiko-sosyal temelleri atılmıştır. Bu yönüyle İslâm medeniyetinin birlikte yaşam modelinin dayandığı ölçülerden birinin de kardeşlik projesi olduğu görülmektedir.

Hz. Peygamber ve arkadaşlarının Medine'ye yerleşmesinden önce bu şehrin iktisadi ve ticari durumu Mekke'nin gerisindeydi. Mekke, önemli bir ticaret ve yerleşim yeri iken Medine, daha çok ziraatın yapıldığı küçük kabilelerin yaşadığı ve Mekke'ye göre daha az gelişmiş bir yer konumundaydı.⁵³ Kardeşlik projesi, ensar ve muhacirin ekonomik güç ve tecrübelerini birleştirmesiyle Medine'de kurulacak yeni ekonomik yapının etkili bir faktörü olmuştur.

⁵³ Bozkurt ve Küçükbaşçı, s. 309, Kasım Şulul, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Peygamber Devri Kronolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları, (2008), s. 51.

Kaynakça

Akyüz, Vecdi; "Devlet Başkanı, Hukuk Adamı ve Bir Medeniyet Kurucusu Olarak Hz. Muhammed"; Ahmet Yaman (ed.), *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed*, (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri, 13-15 Nisan 2007, Konya), Ankara: Fecr yayınları, 2007, ss. 187-238.

Algül, Hüseyin; "Muâhât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005.

Apak, Adem; "Hz. Peygamber'in (Sav) Hicret Sonrası Medine'de Örnek Toplum Oluşturma Adımları Üzerine", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, Mahfuz Söylemez (hzl.), Çorum: İslâmi İlimler Dergisi Yayınları, 2007, s. 315-324.

Atay, Hüseyin; *İslâm'ın Siyasi Oluşumu*, Ankara: Atay ve Atay, 1999.

Aydın, Mustafa; *İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1992.

Azimli, Mehmet; *Siyeri Farklı Okumak*, 3.Baskı, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010

Balcıoğlu, İbrahim; *Sosyal ve Psikolojik Açından Göç*, İstanbul: Elit Kültür Yayınları, 2007.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan; *Din Sosyolojisi*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.

Birekul, Mehmet - Yılmaz, Fatih; *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile Sosyolojik Bir İnceleme*, Konya: Yediveren Kitabevi, 2001.

Bozkurt, Nebi ve Küçükaşçı, Mustafa Sabri; "Medine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXVIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Castlest, Stephen- Miller, Mark J.; *Göçler Çağı Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Bülent Uğur Bal, İbrahim Akbulut(Çev.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

Çağatay, Neşet; *Başlangıçtan Abbâsîlere Kadar (Dini-İctimâi-Siyasi Açından) İslâm Tarihi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi- Sa. 150, 1993.

Dedeoğlu, Saniye- Gökmen Çisel Ekiz; *Göç ve Sosyal Dışlanma*, Ankara: Efil Yayınevi, 2011.

Eş-Şerif, Ahmed İbrahim; *Hukuki ve Sosyolojik Tahlillerle İlk İslâm Devleti*, Niyazi Beki (Çev.), İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınları, 2006.

Freedman, Jonathan, Sears, L. David O., vd; "Özgeçilik ve Olumlu Sosyal Davranış", Ali Dönmez (Çev.), <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/518/6478.pdf>, ss. 118-138, 14.1.2014,

Güçlü, Sevinç; "Ekonomi Kurumu", Sevinç Güçlü (ed.), *Kurumlara Sosyolojik Bir Bakış*, İstanbul: Kitabevi, 2011.

Hizmetli, Sabri; İslâm Tarihi İlk Dönem, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.

Hamidullah, Muhammed; İslâm Peygamberi Hayatı ve Eserleri, Mehmet Yazgan (Çev.), İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.

İbnü'l Esir, İslâm Tarihi El-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi, Ahmet Ağırakça vd. (Çev.), İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008.

İşçi, Metin; *Sosyal Yapı ve Sosyal Değişme*, İstanbul: Der Yayınları, 2000.

Kara, Seyfullah; "Hz. Muhammed'in Oluşturmayı Hedeflediği Toplumun Bazı Sosyal Temel İlkeleri", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, Mahfuz Söylemez (hızl.), Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları, 2007, ss. 443-468.

Karadağ, Engin, Mutafçılar, Işın; "Prososyal Davranış Ekseninde Özgeçilik Üzerine Teorik Bir Çözümleme", <http://www.flfsdergisi.com/sayi8/41-70.pdf>, ss. 42-64, 14.1.2014.

Kirman, Mehmet Ali; *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, 2. Baskı. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.

Köksal, M. Asım; İslâm Tarihi, Hz. Muhammed ve İslâmiyet, Ömer Çetinkaya vd. (ed.), İzmir: Işık Yayınları, 2007.

Kurt, Abdurrahman; "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslâm Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, c. X, sy. 2, Bursa: 2001, ss. 97-122.

Lipson, Leslie; *Uygarlığın Ahlâkî Bunalımları*, Jale Çam Yeşiltaş (Çev.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Sallabi, Ali Muhammed; *İslâm Tarihi Asrı Saadet Dönemi, Siyer-i Nebi I*, Mustafa Kasadar vd. (Çev.), y.y.

Sancaklı, Saffet; "Hz. Peygamber'in Medine Döneminde Tesis Ettiği Kardeşleştirme Projesinin Günümüz Bireysel ve Toplumsal Hayat Açısından Önemi ve Analizi", *Sünnetin Bireysel ve Toplumsal Değişimdeki Rolü*

Sempozyumu, 11-12 Mayıs 2007, Konya: İlâhiyat Derneği Yayınları, Yayın no:3, 2008, ss. 52-72.

Sarıçam, İbrahim; *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 7. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2002.

—; “Vahyin 1400. Yılında İslâm Medeniyetinin İnsanlığa Kazandırdığı Değerler (Evrensel Değerler)”, *Vahyin Nüzulünün 1400. Yılında Hz. Muhammed (Sav)*, Milletlerarası İlmî Toplantı, İSAV Yayınları, 15-17 Ekim 2010, ss. 571-582.

Vatandaş, Celalettin; *Hz. Muhammed'in Hayatı (Sav) ve İslâm Daveti, Medine Dönemi*, 5. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2013.

Yavuz, Sefer; “Göç, Entegrasyon ve Din: Avrupa'da Yasayan Türkler Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 6, sy. 26, Bahar 2013, ss. 610-623.

